

Bálint István

A PETRODOLLÁR TÜNDÖKLÉSE ÉS HANYATLÁSA

Szinte naponta olvasunk napilapjainkban kommentárt a kőolajjal kapcsolatban. Vagy arról, hogy nehézségekbe ütközik értékesítése és csökken az ára, vagy pedig arról, hogy hamarosan új kőolajválság kirobbanása várható. Nemcsak a helyzet ellentétes értékelése és a nagy érdeklődés, de ennek a kérdésnek számos vonatkozású összetettsége is arra utal, hogy napjaink egyik legnagyobb horderejű társadalmi, politikai, gazdasági problémájával állunk szemben. És e problémák egyben felvillantathatják, hogy milyen bonyolult a mai nemzetközi gazdasági helyzet, milyen nehéz egyértelmű következtetéseket levonni és feltérképezni az új gazdasági világrendért, egy-egy országon belül pedig a társadalmi átalakulásért vívott küzdelem koordinátarendszerét. E kötetekre menő tudományos vizsgálatot igénylő kérdésnek csak néhány mozzanatát villantjuk fel, egészen vázlatosan.

Az OPEC fénykora

A második világháború utáni korszak világtörténelmi fordulata a gyarmaturalmak szétesése és az önálló államok egész sorának jelentkezése. A 40-es évek végén, az 50-es években Ázsiában — India például 1947-ben —, az 50-es évek végén és a 60-as években Afrikában szinte robbanásszerű egymás utánban keletkeztek a független államok. A marxista elmélet, elsősorban az elnemkötelezettséggel és annak társadalmi tartalmával, a világ és külön a társadalom fejlődésében játszott szerepével kapcsolatban, részben elemezte ezt a világjelenséget. A világ kitágulásával, az eurocentrizmus megdőlésével és a világ gazdasághoz fűződő kérdésekkel kapcsolatban pedig egész gazdag irodalom jött létre. Mégis a marxista elmélet sok mindennel adós maradt. Elég csak emlékeztetnünk arra, hogy Sztálin a nemzeti kérdéstről írt tanulmányában még azt fejtegette, hogy India elvesztése okvetlenül az angol imperializmus végét jelenti. Nos India független lett, Nagy-Britanniában pedig nemcsak a társadalmi

rendszer maradt meg érintetlenül, hanem az ezt követő évtizedek a legnagyobb iramú fejlődés évei is voltak. Ez az egyetlen mozzanat is eleget adva annak érzékeltetésére, hogy a megváltozott világ hány megválaszolásra váró problémát vet föl.

A kőolaj története ennek a bonyolult világképnek szerves és jellemző része. A világpolitika homlokterébe kerülésénél ugyanis számos — néha ellentmondó — körülmény bábáskodott. Kettő közülük meghatározó erővel hat. Egyrészt a kapitalizmusnak a gyarmatbirodalmak felbomlásával kezdődő — a sztálini jóslatra rácáfoló — dinamikus és sokáig zavartalan fejlődése. Másrészt a fejlődő országok harca a kapitalizmus által megteremtett világ ellen. Harmonikus fejlődésen a „gazdasági csodát” értjük néhány országban, elsősorban Japán és Nyugat-Németország rohamos fejlődését, de azt is, hogy évtizedekig, kisebb hullámmal, folyamatos, töretlen volt a termelési mechanizmus, az életszínvonal emelkedése és minden egyéb mutatószám is fejlődést mutatott. Ennek a zavartalan fejlődésnek egyik hajtóereje volt a kőolaj, méghozzá a hihetetlenül olcsó kőolaj — 1970-ben egy barrel kőolaj (159 liter) szinte nevetésségesen keveset, 1,8 dollárt ért.

A másik tényező ebben a kérdéskomplexumban pedig a fejlődő országok harca a kivívott függetlenség ténylegessé tételéért és konkrét tartalommal való feltöltéséért. Ez annak tudatát is kifejezte, hogy a kivívott függetlenség mindaddig nem hozhatja meg az önállósult országok helyzetének lényeges javulását, sőt még a függetlenség sem lehet teljes, amíg a világgazdasági helyzetnek — a gyarmaturalom egyik lényeges következményének — megváltoztatását ki nem vívják. Ez a küzdelem magában foglalta a nyersanyag körül kibontakozó világméretű harcot is. A nyersanyag körüli helyzet ugyanis egyrészt kifejezte a most felszabadult országok alárendeltségét (1960-ban Srí Lanka kivitelének a 36%-át a tea, Pakisztánénak a 43%-át a juta, Malájföldnek az 58%-át a kaucsuk, Ghanáénak a 63%-át a kakaó, Burmáénak a 68%-át a rizs, Egyiptomének a 70%-át a gyapot, Kubáénak a 72%-át a cukor, Kolumbiának pedig a kávé adta), másrészt e téren volt a legnyilvánvalóbb az imperialista kizsákmányolás. A nyersanyaggal való kereskedelmet ugyanis monopolizálták a multinacionális társaságok, amit kiegészített a függésnek olyan formája is, mint például az, hogy Peru kivitelének fele az USA-ba irányult, ez az árumennyiség viszont az amerikai behozatalnak csak 1 százalékát teszi ki.

A sajátos helyzet és a kőolajnak a világgazdaságban elfoglalt különleges helye magyarázza, hogy az el nem kötelezett országoknak az új gazdasági világrendért, a fejlődő országoknak a tényleges függetlenségért vívott harca éppen a kőolaj terén hozta meg első gyümölcsét. A kőolaj-termelő országoknak sikerült az első, azóta sehol másutt meg nem ismételt, és itt is mind jobban szűkülő részt ütni a világgazdaság régi rendszerén. Ehhez szükség volt nemcsak arra, hogy a kőolaj a világgazdaság egy percig sem mellőzhető hajtóereje legyen, hanem arra is, hogy aránylag kevés ország ennek a kőolajnak lényeges részét tartsa kezében,

hiszen az OPEC tizenhárom tagállama 1960-ban a világ kőolajkivitelének kétharmadát adta, s ezekben az országokban 1980 elejéig a nyersolaj kitermelésnek négyötöde volt állami kézben.

Ennek köszönhető, hogy a fejlődő országok által a régi gazdasági világrenden ütött rés eredményeként ugrásszerűen nőni kezdett a kőolaj ára — 1973-ban 2,4 dollárra, 1974-ben 9,6 dollárra, 1977-ben 12,5-re, 1979-ben 18,50-re, 1980-ban 32-re és a legutóbbi áremeléskor 34 dollárra. Igaz, máig sem magyarázta még meg senki, hogy ez a pusztá áremelés — amelynek lefölozői ismét a legnagyobb multinacionális társaságok, és amely a kapitalizmus pillanatnyi világgazdasági egyeduralmát biztosító és bizonyító új kizsákmányolási forma forrása lett — hogyan váltotta ki a kapitalizmus történelmének eddigi legnagyobb válságát, a mind kilátástalanabbá váló jelenlegi válságot. Tüzetes elemzés nélkül mi is csak utalhatunk arra, hogy a fejlődő országoknak ez az első sikere lett az az idegen test a kapitalizmus töretlen és még a szocialista országok jelentkezésével sem megzavart gazdasági világrendjében, amely homokszemeként akadozóvá tette az egész gépezetnek a működését. A mi témánkhöz ennek a kérdésnek csak az a vonatkozása tartozik, hogy a kapitalizmus hogyan igyekezett felszippantani, semlegesíteni ezt a szervezetébe behatoló idegen testet — a fejlődő országok hozta új jelenséget —, és hogyan lett ennek a felszippantásnak a formája a kizsákmányolás új módszerének kialakítása. A társadalmi fejlődés dialektikája folytán — amely szerint minden jelenség önmagában hordja saját sírásóját is — azonban, mire ezt a kapott sebet sikerült leszűkíteni, az idegen testet a régi gépezet részévé tenni, addig ugyanaz a gazdasági világrendszer olyan új problémákat szült, amelyek jóval nagyobb veszélyt jelentenek reá nézve, mint a fejlődő országok próbálkozása, hogy ők diktálják a világgazdaság bizonyos folyamatait.

A kizsákmányolás új formái

Az el nem kötelezett országok mozgalma és a marxista tudomány egy egész szárnyának képviselői tudatosították, hogy a fejlett országok kizsákmányolják a fejlődőket. A kelet-európai országok még mindig nem hajlandóak tudomásul venni ezt a kétségbevonhatatlan tényt, és ezért el is zárkoznak a fejlődők megsegítésére irányuló nemzetközi akcióktól. Az ő tételük, hogy a fejlődők lemaradása pusztán a gyarmati korszak és kizsákmányolás maradványa, tehát a helyzet felszámolása is az egykori gyarmattartók feladata. Ez a tétel azonban nem számol többek között egy elméleti és gyakorlati ténnyel. Az elméleti: már Marx beszélt az egyik államnak a másik által való kizsákmányolásáról, arról, hogy „egy ország gazdagodhat a másik rovására”, sőt Lenin emlegette „az egyik államnak a másik által való kizsákmányolását”. A gyakorlati mozzanat pedig, hogy a gyarmaturalom felszámolásával nem csökkent, hanem mélyült a szakadék a fejlettek és fejlődők között: 1770-ben Ázsia, Afrika és Latin-

Amerika fejenkénti nemzeti jövedelme 81 százaléka volt az akkori fejlett országokénak, 1850-ben 62 százaléka, 1962-ben viszont csak 22 százaléka, és a becslések szerint a század végén már mindössze 15 százaléka lett.

Ennyi elegendő a kételyek elosztásához. Nem vitás tehát, hogy a fejlett országok — még hozzá minden fejlett ország, sőt minden fejlettebb közvetlenül kizsákmányolja a nálánál kevésbé fejlettet, közvetve pedig számtalan formában hasznot húz ebből a helyzetből. A vita inkább akörül folyik, hogyan, milyen mechanizmussal történik ez a kizsákmányolás. Legelterjedtebb volt az úgynevezett egyenlőtlen csere elméletének iskolája, amelynek képviselői — elsősorban A szocializmus a világban nevű cavtati találkozó révén — nálunk is ismertté váltak: Ernest Mandel, Samir Amin, Charles Bettelheim, Arghiri Emmanuel, A. G. Frank stb. Ezek szerint a fejlődő országok kizsákmányolása az extraprofit már Marx által elemzett mechanizmusa, vagyis a tőke magasabb szerves összetételével bíró országok előnyösebb helyzete folytán történik. Persze azzal, hogy már a kezdet kezdetén bizonyos korrekciókat kell beiktatni az egyenlőtlen csere elméletébe, ilyen volt pl. Emmanuel Cavtatban lelkesen védett tétele, hogy az USA-ban csak azért lehet olyan nagy a fejenkénti fogyasztás, mert mondjuk, Indiában alacsony. Ugyanis ha az egész emberiség az amerikaiak szintjén fogyasztana, akkor már rég felélünk volna minden tartalékot.

Később azonban szaporodtak a kételyek ezzel az elmélettel szemben. Nem csak azért, mert úgyszólván jelentéktelen a fejlettek és fejlődők közötti csere: 1965-ben a fejlődő országok egész kivitele a fejlettekbe kb. 25 milliárd dollár volt, azok hazai bruttó terméke viszont több mint 1000 milliárd dollár, és az arány azóta sem sokat változott. Itt ugyanis még fel lehetett hozni, hogy nemcsak a közvetlenül a fejlődőkből behozott árucikkek értékét kell nézni, hanem azt is, hogy a fejlődők milyen mértékben teszik lehetővé a fejlettek egész nemzeti jövedelmének megteremtését. Az extraprofitot tehát nemcsak az onnan behozott árucikkekben, hanem az egész társadalmi össztermékben kell keresni. Elgondolkodtató volt azonban, hogy ha már a fejlődőkkel való kereskedelem az extraprofit forrása, akkor a gazdasági válság napjaiban a fejlettek miatt igyekeznek korlátozni ezt a kereskedelmet és fordítva, ennek a kereskedelemnek a korlátozása miatt nem szabadítja fel ezt a extraprofitot a fejlődők javára. Ezért keletkeztek azok az elméletek, amelyek nem magával a cserével, hanem a termelőerők fejlettségi fokával, vagy más módon magyarázták a fejlődők kizsákmányolását, elsősorban az extraprofit keletkezését.

Ezek a viták és próbálkozások azt a meggyőződést szülték, hogy túl kell lépni az extraprofit mechanizmusának marxi elemzésén és abból kell kiindulni, hogy a kapitalizmus a világ gazdaságnak olyan struktúráját teremti meg, amely a gazdagokat még gazdagabbá, a szegényeket pedig még szegényebbé teszi. A struktúra megteremtésének mechanizmusát és hatásának mechanizmusát viszont éppoly elemzésnek kellene alávetni,

mint Marx és nyomdokában a marxisták nemzedékei tették az extraprofit mechanizmusával. Néhány kiindulópont már adva van. Az egyik Samir Amin már klasszikus patinájú meghatározása, mely szerint a fejlett országok gazdasága kölcsönösen függő, a fejlődőké pedig csak függő. Eszerint a függő viszonyban levő ország minden tekintetben alárendeltebb helyzetbe és abba a bővös körbe kerül, amellyel saját elszegényedése árán a másik állam gazdagodását szolgálja.

A másik kiindulópont pedig a közismert tény, hogy a világgazdaság kapitalista rendje diktálja az egyik vagy másik termék helyét a ranglistán, fontossági sorrendjét, erőviszonyát a világkereskedelemben. Jellemző például, hogy annak idején a textilipar a brit gazdaság pillére és fejlődésének mozdonya volt, amióta viszont a fejlődő országokra jellemző iparággá vált, csak a legnyomorúságosabb éhbért adja az ott dolgozóknak, s a legkorszerűbb technika ellenére is alig adja meg az átlagos profitot az ott befektetett tőkének. Mostanában pedig egy újabb eltolódás van készülóban — mire a fejlődő országok eljutottak, mondjuk, az acéliparig, mellyel egy-egy ország fejlettségi fokát mérték, addig az egész acélipar válságba jutott, és a ranglista élére az elektronika és kibernetika, tehát a legfejlettebbek által monopolizált ágazatok kerültek.

A kizsákmányolást biztosító világgazdasági struktúrában, a fejlett országok profitjának megteremtése és elhelyezése szempontjából mind fontosabb helyet kapnak a fejlődő országok. E profit elhelyezési formája a monopóliumok részéről elsősorban a beruházás, kisebb mértékben a hitel. Ezzel magyarázható, hogy a legnagyobb nemzetközi monopóliumok külföldi tőkebefektetésének egyhatodát a fejlődő országokba irányítják. A beruházások zöme pedig olyan fejlődő országokba irányul, ahol az egy főre jutó nemzeti termék szintje közepes vagy viszonylag magas, tehát a profit realizálásának kedvezőbb lehetőségét kínálják. 1970-től 1975-ig az amerikai monopóliumok pl. négyszeresére, a nyugatnémetek 2,6-szorosára, a japánok 2,3-szorosára növelték, az angol monopóliumok megkétszerezték közvetlen beruházásaikat a fejlődő országokban, a tárcaberuházásokat pedig az amerikaiak 7,5-szörösére, a nyugat-németek 7-szeresére, az angolok 9-szeresére, sőt a japánok 13-szorosára növelték. Ugyanakkor a fejlődő országoknak a világgazdasági struktúrába való beilleszkedésénél mind nagyobb szerephez jutott a magánvállalatok és bankok, az államok és a nemzetközi intézmények hitele is. Ezek a hitelek ugyanis több formában jelentik a fejlődő országok kizsákmányolását. Egyike a legközvetlenebbeknek, hogy a hitelek és kamatok fejében a fejlett országok nemcsak extraprofithoz jutnak az egyenlőtlen cserében, hanem közvetlenül is lefölik a fejlődő országokban megteremtett profitot. Meggyőző adataink vannak arról, hogy haszon és kamatok formájában a fejlődő országokban kiszállított összeg túlszárnyalja a segélyek összegét.

Burkoltabb formája a kizsákmányolásnak az, hogy a hitel a fejlődő országoknak a fejlettek számára megfelelő világgazdasági struktúrába való beolvasztásának hatékony eszköze. Közvetlenül azzal, hogy még a legliberálisabban folyósított hitel is bizonyos föltételek elfogadását jelen-

ti, közvetve pedig a kapitalizmus által diktált világgazdasági játékszabályok elfogadásával. A legburkoltabb, mégis a leghatékonyabb forma az, hogy a hitel folyósításának eszköze a papírdollár, vagyis az 1971 óta teljesen fedezet nélkül maradt dollár, amelyet nemzetközi fizetőeszközzé csak a kapitalista világ vezető országának a többi kapitalista országgal együtt megteremtett és fenntartott hatalma tesz. Ennek a papírnak a fejében viszont a fejlődő országok tényleges munkát, reális terméket adnak, s így a világgazdaság nagy fikciója, a dollár az ő életükben is meghatározott tényező lett.

Ebbe a mechanizmusba olvadt bele a kőolaj árrobbanásával megvalósított jövedelem, a petrodollárnak nevezett pénzáradat. Az OPEC vállalkozása pedig — ahelyett, hogy a kizsákmányolás régi struktúrájával szemben új struktúra megteremtésének eszköze lett volna — nagyon gyorsan maga is beleolvadt ebbe a kizsákmányoló mechanizmusba, méghozzá nem is csak abban a formában, hogy a haszon jelentékeny részét a multinacionális kőolajtársaságok kaparintották meg. Az Exxon, a hajdani Standard Oil például 1980 első negyedében 2 milliárd dollár adózás nélküli hasznot könyvelhetett el. Sőt még csak nem is abban a formában, hogy a fejlett országok ezt az árrobbanást áremelésre használták volna ki, hanem kieszközölve azt is, hogy az árrobbanás ellenére az olaj reálára (a nyersolaj dollárára osztva az iparcikkexport átlagos árával) 1974-től 1978-ig 10 százalékkal, Nyugat-Németország és Japán vonatkozásában 20 százalékkal csökkenjen. Ez a csökkenés azóta is tart. A kőolajat nem kizsállító fejlődő országok számára viszont a kőolaj árrobbanása pusztán a terhet, a belső akkumulációból elragadott hányadot növelte.

Még ennél is lényegesebb része lett a kizsákmányolás nemzetközi mechanizmusába való beolvadásnak, hogy a petrodollárok táplálni kezdték a nemzetközi kölcsönöknek azt a gépezetét, amely a fejlett országok profitja megteremtésének és elhelyezésének fontos része, tehát egyben a kizsákmányolás fenntartásának lényeges eszköze lett. Az OPEC által a nemzetközi pénzpiac körforgásába dobott szabad pénz az 1970. évi 0,4 milliárdról 1974-ben 59,2, 1979-ben 67, 1980-ban pedig már 116 milliárd dollárra ugrott. Ezenfelül az OPEC vállalkozása áttörés helyett a kapitalista világregnd része lett, azzal is, hogy az OPEC-országok tőkéjüket kezdték a fejlett országokban elhelyezni. Az OPEC által befektetett tőkét már 1974—1979 között 226 milliárd dollárra becsülték. Ennek csak a 20 százaléka volt különféle segély, a 80 százaléka pedig a fejlett tőkés országokba került. Igaz, hogy ez utóbbinak az 58 százaléka bankokba, de még így is elég közvetlen beruházás volt a nyugati nagyvállalatokba.

A források elapadnak

A kapitalista dominancia alatt álló világgazdaság reagálásának azonban csak egyik része, hogy a kőolaj árrobbanásával megkeresett petrodollárok a kizsákmányolás nemzetközi mechanizmusának részévé váltak.

A reagálás másik formája már nem ennyire egyértelmű. Gondolunk itt elsősorban a fejlődő országok ütötte rés betömésére, illetve semlegesítésére. Ennél az utóbbinál az OPEC-országoknak a világgazdaság addigi hatalmasságaival szembeni ellenállásának visszahatása kettős, mint ahogy harcuk eredményének hatása is kettős. Az egyik a monopóliumok mindenhatóságának megbontása, a másik az áremelkedés, amely minden kőolajfogyasztó országot egyformán sújt és a fejlődő országokat legjobban érinti. Így aztán az áremelésre való ellenhárításként jelentkezett egyrészt a kőolajjal való takarékoság, mint a megnövekedett kiadások csökkentésének kísérlete és annak tudatosodása, hogy az emberiség túlzottan függővé vált ettől az energiafajtától, de kisebb mértékben benne van az OPEC-től való függetlenítés törekvése is, másrészt az újabb kőolaj-lelőhelyek feltárásának, az elhanyagolt energiafajták rehabilitálásának törekvése, amiben már nagyobb mértékben benne foglaltatik a világgazdaság hatalmaságainak visszavágása az OPEC-nak.

A kőolajjal való takarékoság olyan eredményeket hozott, hogy egy tonna vasérchez például ma már 25 százalékkal kevesebb üzemanyagot használnak fel, az OECD-országok kőolajfogyasztása 1980-ban 8 százalékkal, 1981-ben további 8 százalékkal csökkent, Japánban 1973-hoz viszonyítva az egy termelési egységre jutó olajfelhasználás 40 százalékkal csökkent. Paradox helyzet állott elő: 1981-ben a személygépkocsi száma 1,5 százalékkal nőtt, ugyanakkor a benzinfogyasztás 5,9 százalékkal csökkent. Az OPEC hatalmának letörésére tett kísérletek pedig egyrészt a kőolaj mindenhatóságának megnyirbálásával jártak — az első kőolaj áremelés előtt a kőolaj és a szén közötti arány 60:40 volt a kőolaj javára, ma viszont ez az arány már éppen fordított. Másrészt, más országokban történt beruházásokkal kísérletek történtek az OPEC egyeduralmának megdöntésére, úgyhogy a világkivitel korábban kétharmadát adó OPEC mai részesedése már a világkereskedelem 40 százaléka alá szorult.

Már-már úgy látszott, hogy a visszavágást teljes siker koronázza: esni kezdtek a kőolajárak. 1981 tavaszán Mexikó és Venezuela 2,5 dollárral csökkentette a kőolaj árát, Nagy-Britannia, majd utána Nigéria pedig 31 dollárért kezdte árulni. És az OPEC-nak — amelyben addig az amerikai érdekek szolgálatában Szaúd-Arábiának addig azért kellett harcolnia, hogy a további áremelést megakadályozza — most már azon kellett dolgoznia, hogy tartani tudja a régebben meghatározott árat. Ebben a győzelemben azonban már nem lett semmi öröme a régi világrendnek. Egyrészt azért, mert már a kőolajkereslet csökkenésében szerephez jutott a világgazdasági válság, vagyis a termelés visszaesése. Emiatt ugyanis csökkent a kereslet általában minden nyersanyag, sőt (a vásárlóerő csökkenése, a világkereskedelem akadozása és a protekcionizmus térhódítása miatt) bizonyos közszükségleti cikkek iránt is. A nyersanyagpiac alakulásával kapcsolatban olyan adatokra hivatkozhatunk, mint az, hogy 1944-től 1978-ig a világ ipari termelése 40-szeresére nőtt, ugyanakkor a bauxit termelése 13-szorosára, a réz csak 3,5-szörösére, mégis a gazdasági vál-

ság következtében 1982-ben a kaucsuk ára 35, az ólomé 25, a rézé 14 százalékkal csökkent, legalacsonyabb volt az utóbbi 30 év alatt. A közszükségleti cikkek esetében pedig nagyon jellemző, ami a kávéval történt. „Annyi a kávé, hogy ingyen osztogathatnánk” — írják a világlapok és az utóbbi tíz évben 1982-ben volt a kávé ára legalacsonyabb, 2400 dollár tonnája, még hozzá, a legfinomabbé, holott valamikor még a legsilányabbénak is tonnája 5000 dollár volt.

A kőolajkereslet csökkenése azonban érzékenyen visszaütött, felbomlással fenyegeti a nemzetközi pénzügyi mechanizmust, sőt alapjában veszélyezteteti az egész pénzügyi rendszert. Az egyik veszély, hogy elapadt a nemzetközi pénzügyeket üzemben tartó petrodollárok forrása: az OPEC-országok 1980. évi 116 milliárd dolláros többlete 1981-ben 46 milliárdra esett vissza és 1982-ben már alig 10—15 millió dollár volt. Ennek hatása, Reagan amerikai elnök korlátozó intézkedéseivel párosulva, tőkehiányt idézett elő a nemzetközi pénzpiacon, s ezzel 22—25 százalékra nőttek a kamatok. A pénznek ez a megdrágulása viszont már egyformán sújtotta a fejlődő és fejlett országokat. A fejlődő országokat abban a formában, hogy a régebben felvett kölcsönök után kamatok címén sokkal többet kellett fizetniük. Latin-Amerikának pl. évente 50 milliárd dollárt, Brazíliának 12 milliárdot kell fizetnie, s ezen a földrészen 1 százalékkal nagyobb kamat már egymilliárd dollárral nagyobb terhet jelent. Csak Mexikónak 4 milliárd dollárba került a kamatok növelése. A fejlett országokat pedig abban a formában sújtotta a tőkehiány és a kamatok ugrásszerű növekedése, hogy rohamosan terjedt a fizetéseképtelenség, aminek következtében mind több vállalat, sőt bank jutott csődbe a fejlett országokban is: 1979-ben például az USA-ban a csődök száma megkétszereződött és számuk azóta is növekszik, Nyugat-Németországban 1982 szeptemberéig több vállalat ment csődbe, mint 1981-ben egész évben. 1982-ben Nagy-Britanniában 35 százalékkal nőtt a csődök száma.

A növekvő veszélyek nemsokára a megszorítások kudarcának beismerésére kényszerítették Reagan amerikai elnököt és ennek következtében ismét csökkenni kezdtek a kamatlábak. Addigra azonban teljes nagyságában feltornynosult az igazi veszély a nemzetközi pénzügyi rendszer előtt. A tőkehiány ugyanis megakasztotta az eddigi mechanizmust, amely a kizsákmányolás új formáját adta, de ugyanakkor üzemben tartotta az egész gazdasági gépezetet. A fejlődő országok ugyanis rendszerint újabb kölcsönökkel fedezték a régebbi adósságokat. Addigra ezek a hitelek különben is felhalmozódtak és a kamatok megnövekedésével még súlyosabb teherré váltak. A fejlődő országok pénzforrásai pedig egyszerre elapadtak, s megtorpant az adósságok visszafizetése. A fejlődő országok egész kivételének 109 százaléka lenne szükség a külföldi terhek fedezéséhez. Az Andok öt országában pl. ahol a fejenkénti nemzeti jövedelem mindössze 400 dollár, a fejenkénti adósság ennek két és félszerese. Még közvetlenebbül kapcsolódik ez a súlyos probléma a petrodollárhoz, azzal, hogy eddig éppen a kőolajtermelő országok kaptak legkönnyebben hitelt, most viszont az új helyzetben ők váltak legdrasztikusabban képtelenné

adósságaik visszafizetésére. Szépen illusztrálja ezt a tételt Mexikó példája, amely a negyedik kőolajtermelő országgént évi 8 százalékkal fejlődött, öt év alatt 4 millió munkahelyet nyitott, ugyanakkor azonban adóssága 85 milliárd dollárra nőtt, magas kamatokkal, viszont 1981-ben a várt 27 milliárd helyett 12 milliárd lett a kőolajból származó bevétel. Eddig már három ország fizetésképtelenséget jelentett be. Mexikó két évre felfüggesztette a kapott hitelek visszafizetését, Kuba halasztást kér adósságaira, azzal, hogy azokat 1985 után tíz év alatt fizeti meg, Lengyelország pedig még az 1981. évi kamatokat is csak újabb hitelből tudta fedezni. Holnap ez bármelyik másik országgal megtörténhet. A következmény pedig csakis a nemzetközi pénzügyi rendszer teljes összeomlása lehet. A napokban sokat emlegetik, hogy az 1929. évi válság kezdetét egy bank csődje jelezte. Most egész sereg bank mehet egyszerre csődbe, hiszen csak Mexikó 300 külföldi banknak tartozik és azok össz-tőkéjük 40 százalékát kötötték le ezekhez a kölcsönökhöz. Elképzelhető, hogy ennyi bank csődje milyen megrázkódtatást idézhet elő. Ráadásul az egész rendszer a papírdollárba vetett bizalomra épül. Ennek a bizalomnak a megingása viszont olyan megrázkódtatással járna, amelyhez képest a kőolaj áremelkedése — mint a kapitalista gazdaság szilárd alapjába vetett hit megingásának hajtóereje és a mostani válság elindítója — által kiváltott megrázkódtatás csak jelentéktelen apróság-nak bizonyulna.

Hol a kiút?

Egy remény ismét szertefoszlott. Az OPEC vállalkozásától ugyanis a fejlődő országok azt várták, hogy önmagában új helyzetet terem a világgazdaságban, azzal, hogy megváltoztatja a koordinátarendszert, mivel megbontja az addigi hatalmasságok mindenhatóságát, és a fejlődő országok összefogását a világgazdaság egyik meghatározott tényezőjévé teszi. Még nagyobb reményt támasztott, hogy ezt a példát esetleg később a fejlődő országok más csoportjai követhetik, összefogással világgazdaságot befolyásoló tényezővé válhatnak a rezet, a kávést stb. kiszállító országok. Egyszóval az OPEC vállalkozása azt a reményt keltette, hogy a fejlődő országok összefogva új helyzetet teremthetnek a világgazdaságban. A remény szertefoszlott: az OPEC áttörése beleolvadt a világgazdaság meglévő struktúrájába, a fejlettek pedig visszavágtak és az OPEC-nek most már az addigi eredmények védelme is mind nehezebb, arról pedig szó sem lehet, hogy példáját más államcsoportok követik.

Így aztán az OPEC kudarca az áttörés távlatnélküliségébe torkollott, oda vezetett, hogy most már még csak koncepciója sincs a fejlődő országoknak, sem a nemzetközi munkásmozgalomnak arra, hogyan lehetne megváltoztatni a mostani gazdasági világrendet, amely a gazdagokat mind gazdagabbá, a szegényeket mind szegényebbé teszi. Ez azonban csak egyik eleme lett az általános elbizonytalanodásnak, koncepciónélkü-

liségnek. Az elhúzódó gazdasági válság ugyanis teljesen elképzelés nélkül hagyta a nyugati közgazdászokat, úgy hogy még csak elméletük sincs arról, hogyan lehetne kilábalni a mostani válságból. A 30-as évek nagy válságából kiutat mutató keynesi közgazdaságtan az új helyzetben tehetetlennek bizonyult, helyébe viszont nem lépett semmi, hiszen a pénzkibocsátás szabályozását és a kínálat elsőbbségét hirdető Milton Friedmann hívei éppúgy nem tudnak semmit fölkinálni, mint a Martin Feldstein — Reagan egyik új közgazdasági szakembere — típusú eklektikusok. Jellemző, hogy a közgazdászok mindinkább földolgozzák az elméletek gyártását és már harmadik éve olyan közgazdász kap Nobel-díjat — 1980-ban Lawrence Klein, 1981-ben James Stobin és 1982-ben George Stigler, mindhárom amerikai egyetemi tanár —, aki elméletek helyett a komputerék igénybevételével csak a különféle intézkedések gazdasági hatását számítja ki.

Még a marxista közgazdaságtan is elbizonytalanodott. Nem csak abban a formában, hogy sok kérdést megválaszolatlanul hagy, hiányzik a világgazdaság számos vonatkozásának elméleti földolgozása, hanem a kapitalizmus mostani válsága is csak az elméleti kételyeket szaporítja. A cavtati találkozáson az idén már arról beszéltek, hogy a marxista közgazdaságtannak elméletet kell kidolgoznia a kapitalizmus megdöntésére is. Többek között idézték az egyik legmerevebb kelet-európai állam vezetőjét, Todor Zsivkov bolgár állam- és pártvezetőt: „Reméljük, hogy Nyugaton a gazdasági válság gyorsan véget ér.” Arra céloztak ezzel, hogy a még legortodoxabb kelet-európai rendszerben is abban bizakodnak, hogy a kapitalizmus kilábal mostani bajaiából. Tehát ahelyett, hogy a kapitalizmus válságában a marxi elmélet igazolását látnák, és attól az új társadalmi rendszer diadalát várnák, a válság gyors leküzdésében bizakodnak, mert addig arra sincs remény, hogy a szocialista országok, a fejlődő országok vagy bárki más kilábalhat nehézségeiből.

Ennek gyakorlati következményei még szembetűnőbbek. Nemcsak arra gondolunk, hogy a helyzet a világgazdaság rendszerének átalakítását gátló lépéseket kényszerít ki — még hazánkat is, a fejlődő országokhoz fűződő reális tartalmú és tényleges barátság ellenére, arra kényszeríti, hogy a fejlődő országok helyzetét súlyosbító intézkedéseket fogadjon, a kőolajon és kávéén takarékoskodjon devizájával, amikor a kőolaj és a többi termék iránti kereslet megcsappanása a fejlődő országok bajainak egyik lényeges forrása. Ez az elbizonytalanodás még súlyosabb következményekkel járt az eurokommunista mozgalomra: másfél év alatt három európai országban is elsőprő erővel diadalmaskodtak a szocialisták, természetesen a kommunista pártok rovására. Ennek okai között ott van egy lényeges objektív és egy szubjektív körülmény. Az objektív: amire az eurokommunista pártok eljutottak addig a meggyőződésig, hogy a kapitalizmus saját békés, demokratikus fejlődésével, megváltoztatások és erőszakos fordulat nélkül eljut az új társadalom diadaláig, addig ez a békés, demokratikus fejlődés kérdésessé vált, azaz kétséges lett, hogy a kapitalizmus képes-e egyáltalán zavartalan békés

fejlődésre, vagy tantósodó válságba éppen ezt a fejlődést akasztja meg, erősítve az eurokommunista pártokon belüli két áramlatot: az egyik szerint a békés átnövés elméletével szemben vissza kell térni a „radikálisabb” nézetekhez, a kapitalizmus erőszakos megdöntését is bekalkuláló elmélethez, a másik szerint viszont a munkásmozgalomban is előtérbe kell helyezni a kapitalizmus megmentését, és ezzel egy későbbi időpontra megteremteni a társadalmi átalakulás kedvezőbb feltételeit. Ez az utóbbi kapcsolódik a már említett szubjektív körülményhez: ebben a helyzetben egy-egy ország választótestületében is uralkodóvá válik a nézet, hogy a baloldalnak azt a részét kell támogatni, amely elég erélyesen szembeszáll a fennálló rendszer hivatalos politikájával, de a távlati célul kitűzött társadalmi átalakulás előtt koncepciót tud felkínálni a kapitalizmus megmentésére.

Ebben a helyzetben nehéz elképzelni a mostani gazdasági világrend megváltoztatásának koncepcióját is. Egy koncepcióban gazdagabb korszakban már kialakult az az elképzelés, hogy a fejlődő országok helyzetének javítása csak úgy képzelhető el, ha a kapitalizmus világviszonylatban is képes egy olyan fordulatra, amilyennel egy-egy országon belül leküzdötte a 30-as évek nagy válságát. Akkor ugyanis a kiutat a kapitalizmus lényeges vonásának lenyесése adta, olyan változás, amilyenre Marx képtelennek tartotta a kapitalizmust. A válságot ugyanis elsősorban azzal küzdötték le, hogy a kapitalizmus megteremtett néhány olyan tényezőt, amelyet Marx az új társadalomtól várt. Nemcsak a tudatos irányításnak és tervgazdálkodásnak bizonyos változatait, hanem a jóléti állam megteremtését, az életszínvonalnak a kereslet növelése irányában ható emelését is. A már említett koncepció, amely beleépül az el nem kötelezett országok erőfeszítésébe, az volt, hogy a tudatos erőfeszítésnek, a tervszerűségnek, a szegényebbek vásárlóereje növelésének ugyanazt a fokát kell megteremteni világviszonylatban, mint amilyen egy-egy kapitalista országon belül kialakult, és ily módon megváltoztatni a fejlődő országok helyzetét. Ez a koncepció állott a nemzetközi közösség tudatos akcióiért, a fejlődő országoknak a jóléti államnak megfelelő segélyezésért, a piaci ingadozásokat kirekesztő nyersanyagalapok létrehozásáért stb. vívott küzdelem mögött.

Az elhúzódo gazdasági válság azonban tárgyalanná tette ezt az egész koncepciót. A világgazdaságban felülkerekedett a protekcionizmus, egy-egy országon belül olyan irányzatok jelentkeztek, sőt diadalmaszkodtak, amelyek a klasszikus kapitalizmus visszaállítását, az államkapitalizmus előtti „szabad” piacot és „szabad” gazdaságot, az életszínvonal fenntartását szolgáló állami juttatások lefaragását hirdetik. Így aztán az OPEC vállalkozásának kudarca is azt a kínos kérdést veti fel, hogy vajon a mai világgazdaságban lesz-e erő a megváltoztatás, a javítás, a fejlődő országok fejlődése meggyorsítása koncepciójának kialakítására, és hogy a világgazdaság alapirányát megszabó kapitalizmus képes lesz-e megvalósítani ezt a koncepciót, vagy pedig az emberiség csak fatalisztikusan várja, hogy a helyzet mind rosszabb legyen? Emögött azonban

ott áll még egy dilemma. Vajon a világ haladó erőinek csak egy választjuk van: vagy segítik a kapitalizmust, hogy kilábaljon bajaiból, vagy hagyják, hogy a kapitalizmus nagy összeomlása maga alá temesse az egész világot? Van-e más kiút és megoldás? Ezek a kérdések képezik a legizgatóbb kihívást a világ valamennyi haladó teoretikusának. Amíg a marxista tudomány elmélete, valamint a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom, a szocialista és fejlődő országok gyakorlata nem ad választ ezekre a kérdésekre, addig a petrodollárok tündökléséből és hanyatlásából adódó következtetések is csak kínos kételyek formájában jelentkeznek.